

ДО ЮВІЛЕЮ П. О. КУЛІША (200 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

TO THE JUBILEE OF KULISH P.A. (200-TH BIRTHDAY ANNIVERSARY)

УДК 821.161.2'4.09(092)(477.51)

DOI 10.3165/2520-6966-2019-13f -96-5-23

Г. В. Самойленко

доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, заслужений діяч науки і техніки України

Садиба Білозерських-Кулішів хутір Мотронівка як гніздо культури Поліського краю

У статті вперше на широкому фактичному матеріалі розкривається одна із цікавих і науково-важливих проблем літературознавства – наявність на Поліссі у XIX – на поч. XX ст. різних гнізд культури. Автор статті намагається визначити їх багатогранність та специфіку, вказуючи і на наявність садиб представників творчої інтелігенції: акторів, художників, композиторів, письменників. Саме до останньої категорії і відносить автор статті садибу Мотронівка.

У статті в історичній послідовності розкриваються основні три етапи функціонування садиви Мотронівка як гнізда культури. Перший етап – це час, коли садиба належала родині Білозерських і коли йшов процес формування її членів як майбутніх представників українського національно-культурного та громадського процесу др. пол. XIX ст. Але автор підкреслює, що процес виховання не обмежувався сім'єю, а в ньому брали участь і видатні діячі української культури Т. Шевченко, П. Куліш, В. Забіла, М. Білозерський та ін.

Другий етап функціонування Мотронівки як гнізда культури пов'язаний з проживанням та творчою діяльністю в ньому Пантелеймона Куліша та Олександри Білозерської, відомої в літературі як письменниця Ганна Барвінок, і їх зв'язками з численними представниками української культури.

Третій етап пов'язаний з діяльністю Ганни Барвінок на хуторі Мотронівка після смерті П. Куліша, яка зуміла зберегти традиції на хуторі

як гнізді культури, про що свідчать її широкі зв'язки з представниками української тогочасної культурної інтелігенції, намаганням бути в літературному процесі не лише її самій, а і П. Кулішеві, який завжди був з Україною. Вона намагалася зберегти його пам'ять через публікацію творів та організацію музею його імені.

Ключові слова: гніздо культури, хутір Мотронівка, П. Куліш, Ганна Барвінок, українські письменники, діячі культури, сімейне національне виховання, культурний та громадський процес, пам'ять про митця.

В історії культури Північного Лівобережжя України вирізняються яскраві і багаті дворянські садиби, які характеризуються за своїми специфічними ознаками як гнізда культури: наявність палацу, збудованого відомим архітектором, парку, оздобленого парковою архітектурою, скульптурою, водоймами з фонтанами, каскадами водопадів чи простих ставків тощо. У самих приміщеннях цих садіб розміщувалися картинні галереї та найрізноманітніші історичні та культурно-мистецькі чи археологічні та етнографічні колекції, функціонували театри, хори, оркестри, розвивалися окремі види ужитково-декоративного мистецтва. У цих гніздах культури проживали разом з господарями запрошені художники, музиканти, актори, письменники, науковці тощо. Але вся організація культурного життя в садібі залежала від її господаря, зацікавленого в його розвитку.

До таких гнізд культури Північного Лівобережжя України відносимо садиби XIX – поч. XX ст. Кирила Розумовського у Батурині, Григорія та Василя Тарновських у Качанівці, Гната та Павла Галаганів у Сокиринцях, Скоропадських у Тростянці та інших. Кожна садиба відзначалася як спільністю загальних рис, так і своїми особливостями. Значна частина цих садіб нині відновлена і вражає своєю красою і неповторністю.

На жаль, ця сторінка культурної спадщини майже недосліджена і можна назвати лише окремі праці, зокрема автора цих рядків у книзі "Розвиток художньої культури на Чернігівщині в XIX – на початку XX ст." (Ніжин, 2015), а також у статті М. Будзар, яка захистила під нашим керівництвом кандидатську дисертацію.

Аналізуючи культурне життя в дворянських садибах Деснянського краю, ми помітили, що, крім цих гнізд культури, були виявлені також садиби діячів культури, які не вражали архітектурним багатством садібних будинків, красою парків, архітектурних споруд чи водних фонтанів, наявністю картинних галерей, історичних і художніх

колекцій тощо. Це були скромні будівлі з фруктовими садами, пасікою, альтанками, ставками. Господар садиби міг займатися залюбки в саду чи на огороді, але основним об'єктом його життя була все ж різноманітна творча робота. Це були визначні діячі культури, у гостях яких бували не менш відомі митці, знані в Україні люди. Саме таку садибу представників творчої інтелігенції ми відносимо теж до гнізд культури. Це були садиби письменника Михайла Коцюбинського у Чернігові, художника, автора знаменитих картин на біблійну і світську тематику Миколи Ге на хуторі Іванівському Бахмацького району, актриси, першої народної артистки Республіки (1922), яка прославила своєю творчістю Україну і Поліський край, Марії Заньковецької у Ніжині та інші [1].

До цієї групи гнізд культури творчих діячів відносимо і садибу Білозерських-Кулішів на хуторі Мотронівка, або Ганнина Пустинь, що біля села Оленівка Борзнянського повіту на Чернігівщині. Цілісна характеристика цієї садиби як гнізда культури у критичній літературі на цей час майже відсутня, а тому у цій статті ми намагатимемося надати її, накресливши основні етапи її існування.

Перший етап. Спочатку ця садиба належала родині Білозерських. Її господар Михайло Васильович Білозерський (1772–1835), отримавши освіту у Київській духовній академії, обіймав різні посади. На початку XIX ст. він був комісаром і повітовим суддею, маючи звання колезького асесора (1808), а потім служив повітовим предводителем дворянства у Борзні. Одружився з Мотроною Василівною (1798(1799)–1857), яка була родом із Силевичів по батьковій лінії, а по материній – із роду Риб. Після одруження вони проживали у Борзні, маючи декілька будинків, в одному із них розміщувався суд, у якому працював сам Михайло Васильович. Але трапилась біда: під час пожежі у місті Борзна згоріли будинки Білозерських. І Михайло Васильович вирішив заснувати садибу за п'ять кілометрів від міста на безлюдному місці. Як згадувала Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш у листі до І. Шрага, батько викорчував великий дубовий ліс і заснував хутір Мотронівку, названу на честь матері. Садиба знаходилася за чотири кілометри від села Оленівка, де була Воздвиженська церква. Великий будинок Білозерських мав десять кімнат, поруч – флігель із п'яти кімнат. У родині Михайла та Мотрони Білозерських народилося дев'ятеро дітей: Помпей, Олімпій, Віктор, Микола, Василь та Олександр, а також Надія, Любов і Олександра.

В щасливому сімействі, на жаль, трапилося нещастя. 1835 р. помирає батько Михайло Васильович. Осиротілих дітей та його дружину у цей складний час підтримав син Данила Васильовича Білозерського, брата Михайла Микола Данилович, якого у своїх листах Олександра Михайлівна та Пантелеймон Олександрович називала "добрейший брат и папа", "почтеннейший папенька" (див.: Пантелеймон Куліш. Листи до М. Д. Білозерського / упоряд. О. Федорук. Львів–Нью-Йорк, 1997. С. 11). Як вказують дослідники, завдяки подружжю Кулішів М. Д. Білозерський наблизився до літературного та культурного процесу Петербурга, Москви, Києва. Він цікавився творчістю Т. Шевченка, М. Гоголя, а також інших українських письменників першої половини ХІХ ст., зберігачів народної творчості. Він сам почав збирати фольклорні твори, а також предмети старожитностей. Вплив на формування національної свідомості Білозерських з боку Миколи Даниловича був помітним.

Не меншу роль у вихованні дітей в українському дусі мали Мотрона Василівна та її мати Уляна Миколаївна Силевич, які притримувалися тих козацько-старшинських традицій, у яких вони самі росли і виховувалися. Відомо, що їх сімейні роди перепліталися з родами Полуботків, Кочубеїв, Забіл та ін., а тому кожна історична реліквія тих далеких часів ними цінувалася. І про це знали діти та внуки. Крім цього, мати і бабуса прекрасно володіли багатою пісенною спадщиною, розповідали казки та перекази. Зимовими вечорами звучали вони із їх вуст, захоплюючи цією справою і молоде покоління Білозерських. Тож не випадково, що майже всі представники родини в подальшому мали зв'язок з народною творчістю.

Був у Мотронівці і Опанас Маркович, який теж цікавився народною пісенністю та любив розмовляти з Мотроною Василівною.

Яскравим акордом життя у Мотронівці стало весілля П. Куліша і О. Білозерської. "Винуватцем" цього був брат Олександри Михайлівни Василь, який, навчаючись на другому курсі історико-філологічного факультету Київського університету, у вересні 1842 р. познайомився з П. Кулішем, який працював учителем Києво-Подольського училища і опублікував роман "Михайло Чернишенко".

Київський період життя П. Куліша був пов'язаний з вивченням літописної літератури Григорія Грабянки, Самійла Величка, "Історії Русів", пошуками нових архівних матеріалів, зібранням етнографічних та фольклорних джерел, написання своїх перших романів з минулого України тощо.

Знайомство Михайла Білозерського і Пантелеймона Куліша було підкріплене спільними інтересами. І це підтвердив М. Білозерський у своїх спогадах: "Кулиш встретил меня очень приветливо. Придя к нему вечером, я по страшной грязи возвращался домой очарованный и восторженный. Я познакомил его заочно с моим семейством, он снабдил меня рукописью Грабянки. Мы поговорили с ним, как будто бы давно были знакомы: я привязался к нему всем сердцем. Условились с ним видаться как можно скорее и чаще. Так продолжалось неизменно до самой поездки его за границу" [2].

Ці стосунки були настільки близькими, що Михайло запросив Пантелеймона разом відсвяткувати Різдво (25 грудня) 1842 р. з його рідними на хуторі Мотронівка, де й відбулося знайомство Лесі Білозерської з П. Кулішем, яке згодом переросло в романтичне кохання, що тривало декілька років від 15-річного до 17-річного віку і заслуговує на окреме дослідження.

Нагадаємо лише деякі слова із спогадів самого Пантелеймона Олександровича: "Звернув Куліш свої думки про сем'ю, свій ідеал, на сестру Білозерського, і зимою на початку року 1847, приїхавши на Україну, одружився з нею. І вона його мовчки гаряче любила... Тут уже можна сказати: "який ішов, таку й стрів". Обоє старосвітського роду козацького, обоє зростали на піснях українських, обоє вдачі ідеальної і енергії неборимої. Тут би-то найбільшого щастя сподіватись, – та лиха доля перейшла їм дорогу з порожніми відрами" (Куліш П. О. Історичне оповідання (Із зб. "Хуторна поезія"). Куліш П. О. Твори: у 2 т. Київ: Наукова думка, 1989. Т. 1. С. 364).

У Мотронівці П. Куліш познайомився з Миколою Даниловичем Білозерським, який був близьким до родини Василя та Олександри Білозерських і з яким зав'язалося після цього листування, що тривало понад 40 років.

Микола Данилович Білозерський був сином рідного брата Михайла Васильовича, батька родини Білозерських, тобто для Олександри Михайлівни він був двоюрідним братом. У громадсько-суспільному житті він посідав помітне місце, обирався у Борзні повітовим суддею, повітовим предводителем дворянства. Від дворянства повіту двічі висувався депутатом Чернігівських дворянських депутатських зборів. Він вчився у Харківському університеті і продовжував підтримувати зв'язки з професором, поетом П. Гулаком-Артемівським, поетом А. Метлинським, а в Ніжинській гімназії вищих наук кн. Безбородька з професором М. Білоусовим, вони одночасно навчалися у Харкові і на квартирі у нього в Ніжині познайомився з

юним Миколою Гоголем, з яким продовжував зв'язки і в майбутньому. Гоголь не лише листувався з Миколою Даниловичем, а й бував декілька разів у його садибі.

Родинні зв'язки з П. Кулішем та О. Білозерською-Куліш (Ганною Барвінок) розширили його знайомства в Петербурзі, Москві, Києві, серед яких знайомих були письменники А. Боровиковський, Н. Кукольник, Т. Шевченко, Марко Вовчок, художник А. Мокрицький, науковці О. Бодяньський, М. Костомаров.

М. Д. Білозерський зібрав чималу колекцію старожитностей, де були рідкісні національні реліквії, рукописи [16, с. 49–52].

У справі весілля П. Куліша та О. Білозерської Микола Данилович відіграв визначальну роль. Саме він умовив Мотрону Василівну видати дочку заміж за, на її погляд, непідходящого жениха, П. Куліша. Дійсно, претендент на руку і серце дочки у цей час не мав посад, які б фінансово забезпечували щасливе життя її дочки, хоча восени 1846 р. Академія наук його відряджала на три роки за кордон на навчання, щоб після цього він міг зайняти кафедру слов'янської філології у Петербурзькому університеті.

Весілля відбулося 24 січня 1846 р. Вінчалися в оленівській Воздвиженській церкві. Посадженим "батьком" був Микола Данилович Білозерський, а старшим боярином – Тарас Шевченко. Серед численних гостей – родич, поет Віктор Забіла, який жив у Борзні, щиро був закоханий у сестру Олександри Білозерської Лідію, яку віддали заміж за багатого вдівця Іллю Боголюбцева. Про своє нещасливе кохання В. Забіла розповів у багатьох своїх поетичних творах. Поет так і не одружився. Як родич Олександри (він був двоюрідним братом матері нареченої, а сестра Віктора Олена була дружиною Івана Даниловича Білозерського, а після його смерті – Миколи Даниловича) та знайомий Пантелеймона Куліша, зустрів з яким відбулася напередодні весілля, Віктор Забіла розраховував бути на ньому боярином, а був лише старостою [3]. Це сільське весілля створило подружню пару згодом відомих українських культурних діячів, представників творчої інтелігенції.

Важливе місце на цьому весіллі належало Т. Шевченку. П. Куліш так оцінив присутність поета на цьому святі: "Я старався виразити йому всебічну повагу, щоб показати малоросійським панам, що не чини і багатства, а особисті достоїнності я ціную" [4]. Про Шевченка розповів у своїх спогадах і Михайло Білозерський: "Мою матір особливо зачарував Шевченко своїм словом; ходить, бувало, по залі, заклавши руки назад, нахиливши вниз думну голову, шия

зав'язана шарфом, вираз обличчя смутний, голос тихий і тонкий; мати, бувало, плаче від його пісень. Ось його найулюбленіші тоді пісні:

1) "Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя"

2) "У Києві на риночку п'ють чумаки горілочку"

3) "Ой, горе, горе, який я вдався, брів через річку та й не вмивався"

4) "Де ж ти, доню, барилася? – На мельника дивилася, дивилася".

Цих пісень він навчив і моїх сестер, і мати, бувало, сердиться на нього за останню, вважаючи її непристойною" [5].

Дуже тепло згадувала пізніше Олександра Михайлівна Шевченка у своїх спогадах: "Великий Друже наш, Батьку ріднесенький, Татуню дорогий! На розсвітанні життя мого Ти був моїм старшим боярином. І як гарно було на душі у мене... Мов справді ще сонечко було тільки на розсвітанні. Показувало далеч життя нашої будучини, квітчастого, багатого, вистеленого мріями, з нестерпним захопленням духа жадоби. І тут разом прийшов і Ти і мрії наші осолодив, струмочком потекли вдалеч осяйні мрії культурної освіти. І од Тебе світ показався на нашому небосхилі. Ти тоді звеличав мене і княгинєю і королівною. Боже мій! Я і саме се почувала, бо присутність таких двох велетнів і сили розуму придала мені дух красоти, возвисила мене, одухотворила красою свого подуху на мене; як сонце рослину так Ти, мій друже, і Куліш оживили і осяяли мене" [6].

Згадуючи цей епізод із весільного свята, Ганна Барвінок пояснила сказаним Шевченком слова: "Як підійшла публіка до мами і мене прощатись, то найперше підійшов Шевченко, а публіка за ним стояла. Шевченко так привітав маму: "Кажі до мене: "Чи се царівна, чи королівна?" "Се не царівна, не королівна, се Мотрони Василівни дочка Олександра". У мами і ушки засміялися. А Куліш стояв тут же з публікою. "На чужий коровай очей не поривай, а собі дбай". Се дуже публіку потішило. Я зняла з голови fleur d'orange і оддала своєму старшому боярину на зобачення. Як його арештували на Дніпрі, то в чемодані і мій подарунок був" [7].

На весіллі Т. Шевченко був у доброму настрої, багато жартував. Разом з нареченою Олександром разом співав пісню "Ой, зійди, зійди, ти зіронько та вечірняя". "Эта меланхолическая песня, – занотував Т. Шевченко пізніше у своєму "Щоденнику", – напонила мне тот вечер, когда я и молодая жена Кулиша пели в два голоса эту очаровательную песню. Это было на другой день после их свадьбы, в роковом 1847 году" [8]. Це був рік, коли заарештували Т. Шевченка, П. Куліша, М. Білозерського та інших членів Кирило-Мефодіївського товариства. Але про це пізніше.

Весілля П. Куліша та О. Білозерської певною мірою завершило початковий перший період функціонування Мотронівки як гнізда культури, у якому формувалися українські патріоти.

Наслідком сімейного українського національного виховання було те, що майже всі діти Михайла та Мотрони Білозерських були пов'язані з патріотичним рухом:

Василь входив до Кирило-Мефодіївського товариства, був одним із його організаторів, а пізніше видавцем разом з П. Кулішем журналу "Основа";

Олександра, дружина П. Куліша, стала письменницею Ганною Барвінок, яка у своїх творах глибоко розкрила тяжку долю української жінки;

Микола – відомий краєзнавець, фольклорист, видавець "Южно-руських летописей", допомагав А. Метлинському готувати "Народні південноруські пісні", автор праць "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминанию разных лиц (1831–1861 гг.)" та ін.;

Олімпій – проходив у справі "Процесу-32-х" за зв'язки із І. Бакуніним, О. Герценом, М. Огарьовим та ін.

Віктор – був близький до родини М. Костомарова, допомагав його матері у справі сина, підтримував зв'язки з родинами П. Кулішів та Василя Білозерського;

Надія значиться серед знайомих О. Марковича, О. Кістяківського, О. Лазаревського, Т. Шевченка та ін., стала дружиною етнографа Матвія Симонова – Номиса і матір'ю письменниці Надії Кибальчич (Наталка Полтавка).

Період між першим і другим етапом функціонування Мотронівки як гнізда культури з 1846 до 1883 р. не відзначався особливими подіями культурного чи громадського значення в садибі. Поки була жива мати Мотрона Василівна (1800–1857), то в садибу навідувалися діти, доля яких розкидала по багатьох краях. А після цього деякий час тут проживали брати Білозерські. Найбільше – Віктор Михайлович, який наприкінці 1850-х рр. повернувся у маєток і почав служити у Борзні, обіймаючи посаду засідателя повітового суду, а з 1869 р. – мирового судді. Помер він у 1872 р. Майже в цей час після того, як був розформований 5-й малоросійський полк, у Мотронівку повернувся брат Микола, який згодом одружився з Варварою Миколаївною і володів у Борзнянському повіті 4 селами. На короткий час приїжджали у рідне гніздечко і Олександра Михайлівна та Пантелеймон Олександрович.

У цей період Пантелеймон Куліш після заслання у справі Кирило-Мефодіївського товариства до Тули став відомим письменником,

видавцем, громадським діячем у Петербурзі. Поруч з ним Олександра Михайлівна була вірною дружиною, переживала за долю чоловіка, що призвело до втрати дитини. Але це не скажеш про її "дружину", так вона називала свого чоловіка, життя якого відзначалося сімейними зрадами, а у зв'язку з цим "розтрощило її", посилило її хворобу, хоча вона у цей час уже зробила крок в українську літературу як дуже своєрідна письменниця Ганна Барвінок. Поступово налагоджувалися сімейні взаємини. Згодом П. Куліш зізнається: "Без этой особы не могу теперь нигде жить, хоть бы в раю. Цену людям узнаем мы только в старости. Блажен, кто может еще дружеским вниманием отплатить любящему и благородному сердцу за его заслуги перед нами, которых иногда мы и ценить не были способны" [9].

Але ускладнювалося українське літературно-громадське життя, яке змушувало родину Кулішів переїжджати з одного місця на інше, шукаючи притулок для успішної творчої роботи.

Нарешті у 1883 р. родина Пантелеймона та Олександри Кулішів вирішила викупити у спадкоємців частину хутора, які не належали О. М. Білозерській-Куліш, і переселитися у Мотронівку. З цього часу і до 1897 р., коли помер Пантелеймон Олександрович, розпочинається другий етап існування Мотронівки (після 1885 р. – "Ганнина пустинь", а після 1893 р. – "Кулішівка") як гнізда культури. Це був найбільш насичений на різноманітні літературно-культурні прояви період.

Спочатку подружжя Кулішів оселилося у великій батьківській на 10 кімнат хаті. Проте у 1885 р. сталася пожежа: згоріла майже вся бібліотека та значна частина рукописів, і П. Куліш збудував нову хату із солом'яною стріхою [10]. Саме тут по-справжньому відбулося єднання їх душ, почуттів і творчого натхнення. У одному із своїх листів О. М. Білозерська-Куліш писала: "... у нас тепер рай. Соловьев сосчитать невозможно. Сад в цвету, сирень, клубника, нарциссы, ландыш, черемуха, все, все издает благоухание, окна все выставлены и растворены – везде здорово, хорошо, только недостаток людей. Двор зелен, вычищен, коляска с осени обновлена, только скот не продан, это беда, без грошей" [11].

Життя подружжя Кулішів було наближено до побутування простих людей. Пантелеймон Олександрович і Олександра Михайлівна самі багато працювали в полі, саду, по господарству. Листи Ганни Барвінок рясніють деталями побутового життя. "Начались жнива, сено убираем! Часто приходится и дорогих своих гостей оставлять одних, и обедаем не всегда в урочный час, и обед, кое-как наскоро сколоченный, много скота, коней, свиней. У нас так, как в Ноевом ковчеге, все есть" [12].

В іншому місці Олександра Михайлівна додавала: "Я хотя хозяйствовать и занималась, но вполне ему (П. О.) сочувствовала, его горячим порывам души – самоотвержению, что он делал для блага Украины и развития народа. Я оставила балы, выезды, эффекты и для меня лучший концерт был шелест его бумаг, скрип пера. А если он усладит еще мою жизнь чтением-рассказом широких своих познаний или эпизодом из своей жизни, то я совершенно счастлива и о бесцветной жизни никогда не сожалела" (Письмо Шугуровой от 16. VI. 1905).

Переваги хуторського життя П. Куліш відобразив у циклі своїх творів "Хуторська філософія і віддалена від світу поезія" (1879), "Хуторні недогарки".

І все ж садиба Кулішів не перетворилася на звичайнісіньке хуторське сільськогосподарське поселення, бо культурна діяльність господарів піднімала цю садибу до значення гнізда культури. І, відрізняючись від раніше описаних нами дворянських садиб за зовнішніми ознаками, вона все ж рідниться з ними своєю духовністю.

Основною причиною переїзду П. Куліша в сільську місцевість був конфлікт з петербурзьким оточенням, з царською політикою пригноблення українського народу, прагнення письменника докорінно змінити форму життєдіяльності.

В садибі П. Куліш і Ганна Барвінок багато працювали не лише фізично, а й інтелектуально. Письменник тут підготував поетичну збірку "Дзвін" (1893), про яку І. Франко сказав: вірші "сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і на зміст зачислити до перлів нашої поезії... від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергійною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш" [13]. Тут він також написав драму "Магомет і Хадіза" (1883), "Маруся Богуславка" (1885), поему "Куліш у пеклі" (1890–1896), "Грицько Сковорода" (90-ті рр.), низку ліро-епічних поем, п'єси "Байда, князь Вишневецький. Драма (1553–1564)" (1884), "Цар Наливай (1596)" і "Петро Сагайдачний (1621)" та інші.

В останні роки П. Куліш займався перекладом Біблії на українську мову та творів О. Пушкіна, А. Фета, І. Нікітіна, О. Кольцова, О. Толстого, Д. Минаєва, а також У. Шекспіра, А. Міцкевича, Г. Гейне, Дж. Байрона.

Працювала над своїми творами в етнографічно побутовому плані і дружина П. Куліша Ганна Барвінок. Привернули увагу читачів її оповідання "П'яниця" (1887), "Жіноче бідування" (1887), "Перемогла" (1887), "Русалка" (1888), "Батькова помилка" (1902), "Половинщик" (1888), "Молодича боротьба" (1889) та інші. "Боже, який хороший у

Олександри Михайлівни "П'яниця". Мені нічого не западало в душу з народних оповідань так, як "П'яниця", – говорив Б. Грінченко. З її оповідання склали збірку "Із народних уст", яку поцінували у свій час Т. Шевченко, М. Костомаров, І. Франко, Олена Пчілка, М. Лисенко та інші. Борис Грінченко опублікував у літературно-науковому віснику статтю "Поет жіночого горя".

У кожного з письменників був свій робочий стіл, за яким вони зосереджено писали свої твори.

У садибі бували різні представники української інтелігенції. Це були члени родини Білозерських – діти братів і сестер Ганни Барвінок, яка стала для багатьох із них хрещеною матір'ю. Тут, зокрема формувалися як письменниці під впливом та за підтримки П. Куліша і Ганни Барвінок Надія Матвіївна Кибальчич, дочка фольклориста М. Симонова-Номиса, що друкувала свої твори під псевдонімом Наталка Полтавка, авторка п'єси "Катря Чайківна", яку редагував червоними чорнилами П. Куліш, її дочка Надія Костянтинівна Кибальчич, авторка оповідань і поетичних творів, які теж пройшли повз уважне око Пантелеймона Олександровича.

Письменниця Любов Яновська, онука Любові Олександрівни Білозерської-Боголюбцевої, теж відвідувала садибу, ділилася своїми творчими планами.

Кулішів відвідував Іван Пулюй, щирий друг, учений, перекладач, який згадував: "Я гостював у Кулішів кілька неділь. Дні бігли незаметно. Вечорами віддихали ми утрюх в саду і розмовляли часто про науки природні. Найбільше інтересувала астрономія... Які почування будились у душі Куліша, що дуже любив природу, висказав він у гарній вірші "Молитва на спомин зоряної ночі на Україні" [14]. Цей вірш П. Куліш присвятив І. Пулюю. А розповіді вченого про місяць, зорі, сонце знайшли відбиток в оповіданні Ганни Барвінок "Русалка".

У 1889 р. у гостях подружжя Кулішів побував їх добрий знайомий Михайло Лободовський, видавець, перекладач, який високо оцінював твори обох письменників. Теплою зігріті його листи, у яких згадується спілкування з подружжям у Мотронівці, що залишилося в пам'яті на все життя "як свіже повітря у спекотну погоду". "Як я вертався од Вас во время оноє, Ви дали мені на дорогу прехороший житній хліб, увесь я його з'їв, тільки зоставив окрайчик невеличкий на спогад, то оце передивляюсь у скрині, перешукую, то й натрапляю на окрайчика Вашого святого хліба, та й згадаю Вас... Тільки шкодую, один земляк, почувши, що в мене є окрайчик од Вашого ліба, одрізав тихо, щоб то покуштувати, який хліб їдять

Ганна Барвінок і Панько Куліш, а крайчик і не зацвів, щоб Ви знали" (Лист від 23 квітня 1884 р. Харків).

Відвідував садибу у 1890 р. і відомий український письменник Олександр Кониський разом зі своїм другом Василем Вовком-Карачевським, громадським діячем та лікарем. У своїй статті О. Кониський розповів про ці відвідини: "Хутір Кулішів невеликий, усієї землі при ньому 120 десятин, та що за прехороший хутір той! Сад, хоч вже й немолодий, та гарний. Ходячи по обіді по саду і по гаям, Пантелеймон Олександрович вказав нам на одній деревині вирізаної їм ще в 1845 році "всевидяще око" на спомин того, що з того дубу вперше вийшла до його теперішня українська краса. І от трохи це не півсотні літ живуть люде в парі...

Отут Куліші і доживають. Бачиш тут убожество, нужду, а душею чуєш спокій, згоду і привітність господарів, найпаче Олександри Михайлівни... Працює вона пером, і її останні оповідання дишуть такими ж весняними пахощами, якими віяли і ті оповідання, що були надруковані літ 30 назад. Славна така старість. Завидна..." [15].

Куліші листувалися з письменниками, діячами культури, зокрема видавцями журналів, серед них Михайло Павлик, Борис Грінченко, Іван Пулюй, О. Кониський тощо, а також Наталія Кобринська, яка надрукувала декілька оповідань Ганни Барвінок, а згодом і побувала у садибі уже після смерті Пантелеймона Олександровича.

2 лютого 1897 р. П. Куліш пішов із життя. Його поховали у мотронівському саду.

Після смерті П. Куліша в Мотронівці розпочинається третій період функціонування її як гнізда культури завдяки Олександрі Михайлівні, з якою продовжували спілкуватися члени великої родини Білозерських по лінії Михайла Васильовича та Данила Васильовича Білозерських, що мали багато дітей та онуків [16].

Ганна Барвінок все робила, щоб увіковічити пам'ять свого чоловіка. Вона поставила за мету: 1) увіковічити пам'ять Пантелеймона Куліша і 2) видати його твори, донести до широкого загалу його спадщину, довести, що він був вірним сином України і служив їй віддано всі роки.

Ганна Барвінок була однією із найстаріших учасниць українсько-го літературно процесу і намагалася до останнього бути в ньому присутньою своєю творчістю, робила все, щоб і її "дружина" Пантелеймон Олександрович залишався в ньому і після його смерті. За своїм горем, за своєю тугою Ганна Барвінок не помічала того, що вона залишилася у старому світі, а час початку ХХ ст. уже був іншим. "Як письменниця, – зауважував один із дослідників її творчості цього

часу, – Ганна Барвінок в 90-й–900-ті роки розминулася з віком, вона, живучи в сфері спогадів, не помітила ні росту пролетаріату, ні народження соціальної демократії, ні знань українського селянства за соціальною революцією. Отож нові покоління не знали її, Олександра Михайлівна, впрочім, і сама не претендувала на якесь видатне положення чи там керування в суспільстві. Вона була далекою від таких претензій. Будь-що-будь, але культ Куліша був для неї близьким. Цей самий культ почасти являвся причиною тому, що Ганна Барвінок розтоплювалася в його проміннях. Вони затуляли Ганну Барвінок, відбирали навіть її життєпис як окремої постати і в житті України і в українській літературі. А поміж тим, перед нами цікава інтелігентка з своїм особливим складом розуму й почуттів" [17].

Хоча слід зазначити, що і в цей час зміни століть вона хотіла бути в курсі справ життя. А тому передплачувала газети і журнали. В одному із листів до Шугурової від 21 березня 1904 р. вона сповіщала: "Биржевые ведомости", слезу понемногу за войной; получаю "Літературно-Науковий Вісник", "Южные записки" и "Киевскую старину", и "Журнал для всех". Із пізнішого листування довідуємося, що Олександра Михайлівна передплачувала "Громадську думку", "Шершня", "Вільну Україну", "Літературно-Науковий Вісник", "Отголоски жизни".

У цей період життя вона багато часу присвячувала листуванню з різними особами, меценатами, видавцями щодо подальших видань творів П. Куліша. Продовжується інтенсивне листування з Іваном Пулюєм, з яким П. Куліш перекладав Біблію і який став справжнім другом родини і після смерті письменника, про що свідчать численні його листи, доброзичливе ставлення до Олександри Михайлівни, на честь якої він назвав свого першого сина Олександром. Вчений доклав багато зусиль, щоб завершити редакцію перекладу Святого Письма і видати його за кордоном. І, нарешті, 30 грудня із Праги надходить лист, в якому І. Пулюй сповіщає Олександрі Михайлівну: "Радію душею, що можу подати Вам добру й довгобажану вістку – Святе Письмо Старого Заповіту надруковане... Знаючи, певно, що московська цензура не допустить в Росію ні одного екземпляра Святого Письма для осіб приватних, мусив я братись на способи, щоб хоч до Вас дійшов один екземпляр. Вислав я Вам до Оржиці скриньку з тістечками. Скринька має подвійне дно, котре єсть храминою для Святого Письма. Сором, великий сором для святої Росії, що у XX столітті мусили люди тайкома, як злодії, переправляти Слово Боже через границю" [18].

Олександра Михайлівна не приховувала своєї радості і в листі до свого доброго знайомого Іллі Шрага, відомого українського діяча,

що проживав у Чернігові, з хвилюванням писала про цю важливу подію: "Дивний сей Пулюй! Яке в нього серце ніжне, багате, чуле. Уже одно то, що як він побачив моє сяєво (П. О. Куліша – Г. С.), то на цілий рік одрікся од Університету і все терся коло моєї дружини, мови гарно навчився і пише так, як моя дружина неоціненна і у нас чотири місяці прожив ще у Мотронівці і як бджола мед брала з квіток, так він із джерела ума і серця моєї дружини черпав і тепер так довго неутомно нам і нашій Україні служить. І тепер же він пригадав і прислав пирожних цілу скриньку, а у дні ціла Біблія законопачена. Дивне видання. Дивіться, яка печать, який папір. Боже мій, і я дожила... Маю один примірник в своїх руках. Чому не бачать правди, не цінять труда моєї дружини" (Лист О. М. Куліш до І. Шрага від 29 грудня 1903 р.).

За час проживання Олександри Михайлівни у Мотронівці після смерті П. Куліша відбулися важливі події. У червні 1898 р. дочка брата Василя Білозерського привезла його, тяжко хворого, у родинну садибу на опікування сестри. Олександра Михайлівна все робила, щоб допомогти брату, відволікти його від тяжкої хвороби паралічу. Разом з ним складали каталог книг, писали біографію П. Куліша, спогади про письменника. Пролетіли вісім місяців їх спільного життя. А 20 лютого 1899 р. Василь Михайлович Білозерський пішов у вічність. Його поховали у мотронівському саду поруч з могилою П. Куліша. Але і це горе допомогли Ганні Барвінок перенести рідні, друзі, знайомі, які відвідували Мотронівку. У червні 1899 р. у садибі побував Михайло Комаров, відомий видавець, фольклорист, критик. Зміцнюються зв'язки з господарем Качанівки, відомим колекціонером, меценатом Василем Васильовичем Тарновським (молодшим), чернігівськими діячами Іллею Шрагом, Михайлом Коцюбинським, Борисом Грінченком, Миколою Чернявським, композитором М. Лисенком, Оленою Пчілкою та багатьма іншими.

З березня 1901 р. у Борзні відсвяткували 40-річчя літературної діяльності Ганни Барвінок. Надійшли вітання від багатьох діячів культури. Михайло Павлик, вітаючи ювілярку, сповістив, що надрукував у Львові її оповідання. До цієї дати вийшли твори Ганни Барвінок і в інших видавництвах. З'явилися статті про творчість письменниці. Вийшла й "Чорна рада" П. Куліша, яку видав Михайло Комаров у 1901 р. А в 1902 р. у Києві за редакцією Б. Грінченка з його великою вступною статтею вийшов збірник її творів "Оповідання з народних уст". У неї зав'язалися тісні творчі відносини з відомим вченим, літературознавцем Сергієм Єфремовим, який був щирим прихильником

П. Куліша і Ганни Барвінок. У цей час закріплюються відносини з Миколою Чернявським, який, вітаючи з 40-річчям її творчої діяльності, писав: "О, не погасай же, любя, ясна Зоре наша, і світи довго, довго над тихомрійною долиною – Україною!"

У 1903 р. в Полтаві Ганна Барвінок взяла участь у святі І. Котляревського, присвяченого 100-річчю виходу "Енеїди", на яке з'їхалося багато діячів культури України.

Всі ці роки після смерті Пантелеймона Куліша Олександра Михайлівна шукала тих, хто б допоміг їй видати твори П. Куліша і, нарешті, вона знайшла Івана Каманіна, відомого історика, архівіста, який взявся упорядкувати і видати твори письменника. "Добродій Каманін мені подобається, по листах я його знаю. Розумний і видно сердечний, і люблящий своє діло", – писала вона у листі від 23 січня 1903 р. У своєму житті Олександра Михайлівна керувалася "як тільки можна і тільки чим пом'янути мою дружину, оставити якийсь слід його, я буду до скінчення мого життя робити", – писала вона 4 липня 1904 р. Олександра Михайлівна пішла на те, що продала садибу, залишивши за собою лише хату та шматок землі, на якій були поховані П. Куліш та В. Білозерський і 10 тисяч передала на видання творів Куліша.

У будинку, де жило подружжя Кулішів, Ганна Барвінок влаштувала музей своєї "дружини". Але з кожним роком здоров'я Олександри Михайлівни слабшало, і вона почала звертатися до Чернігівського губернського земства з проханням перевезти хату до Чернігова і поставити її біля Музею старожитностей ім. В. В. Тарновського. Але земство відмовилося від цієї пропозиції, вважаючи, що архітектурна пам'ятка повинна стояти там, де вона зберігалася. 21–25 вересня 1904 р. у Мотронівці побував директор цього музею Андрій Шелухін, який умовив передати речі П. Куліша в чернігівський музей. Згодом Олександра Михайлівна зауважувала: "Я дуже зворушена... як приїхав Андрій Павлович, я була дуже задоволена, що давня моя думка сповниться, а як опустошив мій храм і поскладав у ящики моєї дружини книги, уложили стол, стул його і те інше, і серце моє завмерло. Я мов покійника знов проводжала, і що далі все біднію, сиротію. Мов серце моє розпанахане. Я провела підводи до воріт і довго-довго дивилася їм услід. Я і так убога... я дивуюсь чого мені ще журитися, потерявши все, Андрій Павлович дуже приємний і сердечний" (Лист О. Куліш до І. Шрага від 30 вересня (1904 р.).

У листі-вдячності А. П. Шелухін писав Куліш: "Вельмиповажна і дорога Олександра Михайлівна! Приїхав я додому здоров і благополучен. Дуже вдячен Вам за одіяло: я ним закутував ноги, а то одсирів би. А харчів Ви мені поклали не менш, як на неділю і коробку

масла в запас! Я розв'язав верчик на вокзалі, то мені було і смішно, і якось жалісно: мене тільки мама так в дорогу виражає. Нездзячуся Вас за добрий привіт і ласку... не сумуйте в "спустошеній хаті". Зберіть ще "Киевскую старину", рисунки і одержу небіжчика, передайте все це в музей, щоб люди бачили і взнали, в якій простоті і достатках Куліш жив на хуторі, трудячись над Святим Письмом, тоді запріть хату і їдьте звідтіля, бо там Вашу душу сум і жаль обгортають, видавляють сухі сльози, які гірше черв'яка точуть здоров'я і сили" (Лист А. Шелухіна до О. Куліш від 14 жовтня 1904 р.).

Але у цей час на шляху Олександри Михайлівни зустрівся Михайло Кочубей, онук декабристів Сергія та Марії Волконських, дочка яких Олена вийшла заміж за Кочубея і володіла борзнянськими землями. Михайло Михайлович, родина якого була близька до родини Білозерських, був відомим меценатом і культурним діячем. У селі Вороньки він відкрив кінний завод, виробничі майстерні, школу, організував театр, писав п'єси для нього. У Борзні обіймав посаду голови дворянського зібрання. Він запропонував О. Куліш перевезти хату з Мотронівки у село Кинашівку і організувати там музей Пантелеймона Куліша. Олександра Михайлівна погодилася на цю пропозицію, і згодом там був відкритий музей. Таким чином, остання реліквія, яка пов'язувала Пантелеймона Куліша і Ганну Барвінок з Мотронівкою як гніздом культури, була втрачена. На цьому завершується і третій етап існування Мотронівки як гнізда культури.

Лише в квітні 90-х рр. XX ст., завдяки голові Верховної ради України І. С. Плющу та іншим ентузіастам і шанувальникам, садиба П. Куліша, Ганни Барвінок та Білозерських була відновлена. За фотографіями та спогадами збудували два будинки та інші приміщення, альтанку, розчистили ставок, посадили сад, кущі, квіти, про які розповідала О. Куліш у своїх листах. Тут відкрили меморіально-літературний музей-садибу Кулішів.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що Мотронівка як гніздо культури відноситься до тих творчих садиб діячів художньої культури, у яких переважало інтелектуальне життя, творцями якого були Пантелеймон Куліш та Олександра Білозерська-Куліш (Ганна Барвінок).

Література

1. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне. Ніжин, 2001, 2016; Він же. Літературне життя на Чернігівщині у ХІІ–ХХ ст. Ніжин, 2003, 2010.

2. Цит. за: Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі. *Україна*. 1925. Кн. 1–2. С. 42–43.

3. Спомин О. М. Куліш (Ганна Барвінок: IV. Прощальний "дівич-вечір"). *Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада, 2001. С. 277.*
4. Лазаревський Г. О. Київська старовина. Київ: МАУП, 2007.
5. Спогади про Тараса Шевченка. Київ, 1982. С. 164.
6. Ганна Барвінок: IV. Прощальний "дівич-вечір". *Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада. 2001. С. 277.*
7. Там само. С. 290.
8. Шевченко Т. Г. Твори: у 5 т. Київ: Дніпро, 1965. Т. 5. С. 203.
9. Письма А. Кулиша. *Киевская старина*. 1899. С. 30. Письмо к И. Ф. Хильчевскому.
10. Шугуров Н. Неосуществившееся издание малорусского альбома. *Киевская старина*. 1893. Т. XI. Февраль. № 2. С. 356–380.
11. Зеленська Л. Ганна Барвінок: Життєпис на основі епістолярної спадщини. Чернівці, 2001. С. 26.
12. Там само. С. 25.
13. Рец. на "Дзвін". *Життє і слово*. 1894. Т. 2. С. 8.
14. Зеленська Л. Вказ. джерело. С. 26.
15. Зоря. Львів, 1890. С. 329.
16. Барабаш Н. О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – поч. XX ст. Київ: Видав. дім "Стилос", 2007. С. 264.
17. Сікиринський О. Ганна Барвінок. Спроба характеристики. *Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада. 2001. С. 441.*
18. Ганна Барвінок. Збірник до 170-річчя від дня народження. Київ: Рада, 2001. С. 341.

References

1. Samoylenko, H. V. (2001) *Krayeznavstvo kulturno mistecke ta literature* [The study of a particular region is in a civilized manner artistic and literary]. Nizhin [in Ukrainian]. *Literaturne zhittya na Chernigivshini u XII–XX st. Nizhin*, 2003, 2010.
2. Cit. za, (1925) Petrov V. Shevchenko, Kulish, V. Bilozerskij – yih pershi strichi. *Ukrayina* [Quotation. by: Petrov V. Shevchenko, Kulish, V. Belozersky – their first tapes. Ukraine]. Vols.1–2.
3. Spomin, O. M. (2001). *Kulish (Ganna Barvinok: IU. Proshalnij "divich-vechir". Ganna Barvinok. Zbirnik do 170-richchya vid dnya narodzhennya*. [Kulish (Anna Barvinok: YI. Farewell "bachelorette party". Anna Barvinok. Collection for the 170th anniversary).Kyiv. "Rada". 2001. [In Ukrainian].
4. Lazarevskij, G. O. (2007). *Kiyivska starovina*. [The Kiev antiquity]. Kyiv: MAUP, [In Ukrainian].
5. *Spohady pro Tarasa Shevchenka (1982)*. [Memories of Taras Shevchenko]. Kyiv, [In Ukrainian].
6. *Hanna Barvinok: IV. Proshchalnyi "divych-vechir". Hanna Barvinok. Zbirnyk do 170-richchia vid dnia narodzhennia*. (2001)/ *Anna Barvinok: IV. Farewell "bachelorette party". Anna Barvinok. Collection for the 170th Birthday. Kyiv. "Rada"*. [In Ukrainian].

7. There alone. C. 290.
8. Shevchenko, T. H. (1965). *Tvory*. [Works]. Vols. 1–5. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
9. Pysma A. *Kulysha. Kyevskaia staryna. (1899). Pysmo k Y. F. Khylchevskomu*. [Letters of A. Kulish. Kiev antiquity. Letter to I. F. Khilchevsky]. [in Russian].
10. Shuhurov, N. (1893). *Neosushchestvyvsheesia yzdanye malorusskoho alboma*. [Unrealized edition of the Little Russian album]. *Kyevskaia staryna*. [Kiev antiquity]. (Vols. 1–9, 9. № 2).
11. Zelenska, L. (2001). *Hanna Barvinok: Zhyttiepys na osnovi epistoliarnoi spadshchyny*. [Ganna Barvinok: Zhittypis on the basis of epistolary decline]. Chernigiv. [In Ukrainian].
12. There alone. C. 25.
13. *Retsenzia na "Dzvin"*. (1894). [Review of "Dzvin"]. *Zhyttie i slovo*. [Zhitty word]. (Vols. 1–2, 2). [In Ukrainian].
14. Zelenska L. *Vkaz. vyshche dzherelo*.
15. Zoria. Lviv (1890). [Dawn. Lviv]. [In Ukrainian].
16. Barabash, N. O. (2007). *Rid Bilozerskykh i kulturnyi svit Ukrainy XIX – poch. XX st.* [Rid Bilozersky i cultural svit of Ukraine XIX – post. XX century]. Kyiv: Vydav. dim "Stylos". [In Ukrainian].
17. Sikyrnyi, O. (2001). *Hanna Barvinok. Sproba kharakterystyky*. [Ganna Barvinok. Test characteristics]. *Hanna Barvinok. Zbirnyk do 170-richchia vid dnia narodzhennia*. [Ganna Barvinok. Zbirk until the 170th day of the day of birth]. Kyiv. "Rada".
18. Vasyl Shenderovskiyi (Ed.) (2001). *Hanna Barvinok. Zbirnyk do 170-richchia vid dnia narodzhennia*. [Ganna Barvinok. Zbirk until the 170th day of the day of birth]. Kyiv. "Rada". [In Ukrainian].

Hr. V. Samoylenko

Doctor of Philological Sciences, Head of the Chair of Slav Philology, Comparativistics and Translation of the Nizhyn Mykola Gogol State University, Honoured Man of Science and Engineering of Ukraine

The manor of the Bilozersky-Kulishs Khutor (a separate farm) of Motronivka as a breeding ground of Culture of the Polissya territory

In the article for the first time on the basis of numerous facts one of the most interesting and scientifically important problems of history of literature – the existence in the Polissya of the XIX – beginning of the XXth century of different seats of culture – is revealed. The author makes an attempt to define their many-sidedness and peculiarities, and he also points to the fact of existing breeding grounds of creative intelligentsia: actors, artists, composers, writers. It is to the writers that the author of the article refers the Khutor of Motronivka.

In historical succession the author reveals the main three stages of functioning of the country-seat of Motronivka as a breeding ground of culture. The first stage is the period when this country-seat belonged to the family of the Bilozerskys and the process of forming of its members as future representatives of the Ukrainian national and cultural, as well as the civic process of the second half of the XIX-th century, but the author makes an emphasis on the fact that the process of education was not restricted by this family cycle,

because some outstanding cultural workers of Ukraine, such as T. Shevchenko, P. Kulish, V. Zabala, M. Bilozersky et al., also took part in it.

The second stage of functioning of Motronivka as a breeding ground of culture is connected with the life and creative activity in it of Panteleymon Kulish and Olexandra Bilozirska (known in literature as the writer Hanna Barvinok) and their connection with numerous representatives of Ukrainian culture.

The third stage is connected with the activity of Hanna Barvinok in the Khutor of Motronivka after the death of P. Kulish. She managed to preserve the traditions in the khutor as a nest of culture, which fact is testified by her broad connections with representatives of the cultural intellectuals of that time and by her efforts to remain involved in the literary process not only personally but also for P. Kulish, who always was the whole with Ukraine. She tried to keep his memory by publications of his literary works and by setting up a museum named after Panteleymon Kulish.

Key words: breeding ground, the Khutor of Motronivka, Hanna Barvinok, Ukrainian writers, workers of culture, family national upbringing, cultural and civic processes, in memory of the artist in literature.